
OPNIEUW VAN DON BOSCO VERTREKKEN

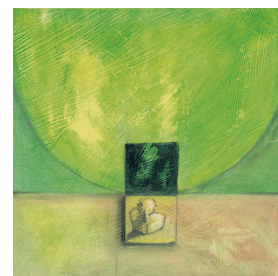
Het belang van een correcte en integrale interpretatie van Don Bosco

Aldo Giraudo

Aldo Giraudo (sdb) is professor salesiaanse spiritualiteit aan de salesiaanse universiteit in Rome en één van de beste Don Boscokenners van vandaag. In deze tekst neemt Aldo Giraudo ons mee in de zoektocht hoe wij vandaag de dag Don Bosco moeten interpreteren en hoe we ervoor kunnen zorgen dat hij nog steeds inspiratiebron blijft voor onze educatieve taken en onze keuzes. In een eerste stap kijkt hij met ons naar de belangrijkste momenten in de interpretatiegeschiedenis van Don Bosco. Je vindt eerst de Nederlandse vertaling, vervolgens de originele Italiaanse tekst. Een simultane vertaling met het Italiaans en het Nederlands naast elkaar kan bezorgd worden.

**samen
DON BOSCO
zijn plaats
geven**

Het belang van een correcte en integrale interpretatie van Don Bosco

Aldo Girauda

Mij werd gevraagd een aantal ideeën aan te brengen rond een thema dat cruciaal is voor de Salesiaanse Familie: hoe moeten wij nu, in functie van onze identiteit en onze zending, zonder te overdrijven en zonder essentiële aspecten weg te laten, Don Bosco interpreteren? Hoe kunnen wij de uitdaging die de eerste generatie salesianen op zich nam - 'met Don Bosco en met de tijd' - opnemen en maken dat zij nog steeds inspiratiebron blijft voor onze educatieve taken en onze keuzes, en de vormingscurricula van de opvoeders kan oriënteren?

Om de criteria te vinden die ons kunnen helpen om een correct antwoord op de gestelde vragen te geven, lijkt het mij nuttig, voor wij tot andere beschouwingen overgaan, eerst zeer summier te wijzen op de voornaamste etappes in de interpretatiegeschiedenis van Don Bosco.

1. Een uitdaging die vanaf het begin de salesiaanse familie vergezelt

Praktisch vanaf het begin heeft men zich rekenschap gegeven dat voor de continuïteit van het charisma en de getrouwheid aan de methode, de verwijzing naar Don Bosco onvermijdelijk is.

Aanvankelijk dachten velen dat het werk dat Don Bosco op gang had gebracht absoluut aan zijn persoonlijk charisma gebonden was. Men vreesde dat de instellingen die hij in het leven had geroepen bij zijn dood snel zouden ineenstorten. Toen het bericht van zijn dood Rome bereikte, opperden bepaalde personen in de Romeinse Curie het voorstel om 'de salesiaanse congregatie op te heffen en de leden in een andere congregatie met gelijkwaardige doelstellingen onder te brengen. Met het tijdig ingrijpen van de vrienden van Don Bosco in Rome en van de procurator van de salesianen, don Cesare Cagliero, slaagde men erin deze bedreiging uit te schakelen.¹

Don Rua, eerste opvolger van Don Bosco, stond dus voor een aantal problemen, die voor een deel ook de onze zijn:

- 1° De continuïteit van het salesiaanse werk verzekeren;
- 2° Trouw blijven aan de methode en aan de geest van de stichter;
- 3° De innerlijke samenhang van de salesiaanse familie verzekeren;
- 4° De specifieke geest van de congregatie ondersteunen.

Dat alles veronderstelt de capaciteit om de verschillende elementen van onze identiteit duidelijk te onderscheiden. Don Rua slaagde erin dat te bereiken door een zorgvuldig beleid te voeren dat gunstig was voor de eenheid van geest en handelen, en door anderzijds gedurig beroep te doen op de richtlijnen en het voorbeeld van Don Bosco.² De salesiaanse familie zal haar roeping onder de jongeren alleen dan kunnen vervullen, als

zij erin zal slagen de blik op haar stichter Don Bosco gevestigd te houden om zijn geest te assimileren, zijn deugden na te volgen en met hem de weg van de ijverige inzet voor het werk te doorlopen.

In hun interpretatie van Don Bosco legden de eerste drie algemene oversten het accent op een stevige ascetische oriëntering. Zij steunden daarbij op de opvatting van de stichter in verband met het geestelijk leven en pasten die toe op de situatie van een congregatie die nog in volle ontplooiing was en tevens het hoofd moest bieden aan snelle culturele veranderingen.

1.1 Don Michele Rua (1888-1910)

Don Rua onderstreepte vooral de noodzaak om naar de christelijke volmaaktheid te streven, als uitdrukking van 'een steeds trouwer observantie van de geest van Don Bosco'. 'De heiligheid van zijn zonen moet de toetssteen zijn van de heiligheid van de Vader'. Dat is de opdracht die don Rua, weinige dagen na de dood van de stichter, de salesianen en medewerkers voorhoudt.³

Wat in de loop van de jaren zijn animerende tussenkomsten kenmerkt is de nadruk op de ascese, op de godsvrucht, op de inwendige motivatie van de salesiaanse roeping, in functie van een ijverige toelag op het werk dat op het 'heil' van de zielen en de christelijke opvoeding van de jongeren gericht is. Hij nodigt de salesianen uit om die dynamische kern 'van de geest van Don Bosco niet uit het oog te verliezen, en zo het innerlijke elan en de onvoorwaardelijke gave van zichzelf aan de Heer en aan de jongeren, die kenmerkend waren voor de vader en leermeester, te bewaren'.

De vruchtbaarheid van de werken hangt af van die 'goede geest'.⁴ Het is dus een kwestie van streven naar de christelijke volmaaktheid en van apostolische ijver. Don Bosco was inderdaad een man die een 'onvermoeibare ijver' aan de dag legde en 'ontelbare initiatieven [...] aanwendde om de zielen tot God te brengen'; in zijn zending 'was elke stap, elk woord, elk initiatief enkel en alleen op de redding van de jeugd gericht'. 'Met de feiten en niet alleen met het woord zei Don Bosco: *Da mihi animas, caetera tolle*'. Zijn zonen 'moeten proberen in het voetspoor van zijn ijver en zijn inzet te treden'.⁵ De interpretatie van Don Bosco die don Rua ons aanbiedt is dus een interpretatie in functie van de zending.

1.2 Don Paolo Albera (1910-1921)

In een context van grote internationale spanningen die uitbarstte in het drama van de eerste wereldoorlog, probeerde ook don Albera de salesiaanse geledingen op de apostolische ijver en het primaat van God in het leven van de opvoeders te oriënteren. Voor dat aspect toonde hij zich bijzonder gevoelig:⁶ 'met het heilig vuur van de vroomheid' - schrijft hij - 'met de onafgebroken vereniging met God': dat was 'de karakteristieke trek van Don Bosco'.⁷ 'Heel het opvoedingssysteem dat Don Bosco ons onderwezen heeft is gebaseerd op de godsvrucht', schrijft don Albera. Als een salesiaan 'niet diep godvruchtig is, zal hij voor zijn taak als opvoeder nooit geschikt zijn'.⁸

De zending van de opvoeding van de jeugd presenteert hij tevens als een specifieke bijdrage van de salesiaanse familie voor het regenereren van een maatschappij die de zin voor God verloren heeft en op zelfvernietiging afstevent.

Uit de beschouwing van dat opvoedingsideaal maakt don Albera een aantal gevolgtrekkingen voor het handelen: 'de salesianen moeten de zorg voor hun inwendig leven recupereren; hard werken voor de jongeren, maar met een echt zuivere intentie en dus zonder iets anders op het oog hebben dan de heilige wil van God'. Ze moeten vooral een grote edelmoedigheid van geest beoefenen.⁹

Wat taal en opvattingen betreft, staat ook don Albera nog in het spoor van de traditionele ascese. Maar zijn argumentatie sluit aan bij een typische spirituele malaise van de 20e eeuw. 'De grote kwaal van heel wat personen die aan de dienst van God verbonden zijn is de onrust en de overdreven ijver waarmee ze de externe zaken behartigen. Hoe moeilijk is het onze activiteiten binnen de gepaste grenzen te houden. Hij doelt hier op de salesiaan die in de maalstroom van het moderne leven ondergedompeld is en die, door een verkeerd begrepen cultus van het werk en de operationele inzet, nooit 'een minuut tijd vindt om zich te bezinnen, om in zichzelf te keren en zich af te vragen waarheen hij gaat'.¹⁰ Een dergelijke ingesteldheid heeft onvermijdelijk weerslag op zijn operationele keuzes, leidt tot een verkapte opvoeding en onvermijdelijke steriliteit.

Voor don Albera is het onvermijdelijke referentiepunt de Don Bosco die hij in zijn jeugd gekend heeft.

'De oudste medebroeders herinneren nog steeds met welke heilige toelag Don Bosco ons voorbereid heeft om zijn medewerkers te worden [...].

Met zijn onderrichtingen - met heilige gedachten doorspekt en met onzegbare zalving uitgesproken - opende hij gedurig onze verstomde geesten voor nieuwe horizons: onze voornemens en onze wil om altijd bij hem te blijven en hem overal zonder enig voorbehoud en tot elke offer bereid hem te volgen maakte hij steeds edelmoediger standvastiger'.¹¹

Onder dat oogpunt zijn vooral drie omzendbrieven uit zijn laatste levensjaar belangrijk. Daar komt zijn visie omtrent de salesiaanse identiteit en haar definitie duidelijk naar voren. De eerste brief, 19 oktober 1920, heeft als titel *Don Bosco nostro modello nell'acquisto della perfezione religiosa, nell'educare e santificare la gioventù, nel trattare con il prossimo e nel far del bene a tutti*;¹² [Don Bosco ons model voor het bereiken van de religieuze volmaaktheid, bij de opvoeding en de heiliging van de jeugd, in de omgang met de naaste en het goed doen aan iedereen]. De brief van 19 maart 1921 met als titel: *Don Bosco modello del Sacerdote Salesiano*;¹³ [Don Bosco model van de salesiaanse priester], en de brief van 15 mei 1921: *Sulle vocazioni*.¹⁴ [over de roepingen].

In de visie van don Albera moeten wij salesianen 'onvermoeibare arbeiders' zijn, 'initiatiefnemers van de best geschikte en opportune werken waarmee wij in ieder land zoveel mogelijk goed willen doen aan de jeugd, en zo aan de congregatie het primaat van moderniteit verzekeren dat haar eigen is'. Om dat doel te bereiken 'moeten wij elke dag groeien in de specifieke volmaaktheid van onze salesiaanse roeping en ons inspannen om met zorg de geest van inwendig leven van de eerbiedwaardige Don Bosco na te volgen'.¹⁵

Twee essentiële krachtlijnen vormen de kern van die geest van Don Bosco: enerzijds het 'bezielend concept', namelijk 'werken voor de zielen met een totale opoffering van de eigen persoon' en anderzijds 'zich totaal aan God geven, wat de meest volmaakte daad is'.¹⁶

1.3 Don Filippo Rinaldi (1921-1931)

De tijd waarin zijn opvolger, don Filippo Rinaldi, het beleid van de salesiaanse familie in handen neemt, is gekenmerkt door het politieke absolutisme, maar tevens door een krachtig missionair elan. In die periode kennen de salesiaanse werken in de wereld een groot succes; er ontstaat ook een toenemende geestdrift voor de figuur van Don Bosco.

In het kader van een vernieuwde strategie rond roepingen, worden onder het beleid van don Rinaldi veel huizen voor 'aspiranten' geopend. Aan die leerlingen wordt vooral de jonge Giovanni Bosco als model voorgedragen: student, goochelaar, apostolische bezieler van zijn kameraden. Maar ook de Don Bosco met de profetische dromen, de stichter die door Gods hand geleid wordt, de geniale en moderne pionier van de opvoeding van de jeugd. Van de biografie van Don Bosco in 2 delen - van de hand van don Lemoyne - volgt de ene uitgave na de andere.¹⁷ Ook de uitgave van de *Memorie biografiche* wordt voortgezet. De salesiaanse pers verspreidt de roem van de 'apostel van de jeugd' en legt daarbij vooral nadruk op buitengewone feiten, op dromen en mirakels. Rond Don Bosco ontstaat een waas van mythologie. Stilaan verdwijnt de generatie salesianen die nog rechtstreeks door Don Bosco gevormd werd. De jonge generatie salesianen voedt nu haar kennis van de stichter met dat soort vulgariserende literatuur. Men leeft in een soort exaltatie die nog versterkt wordt door de verering die de nieuwe paus Pius XI voor Don Bosco heeft. Anderzijds wordt met het toenemend aantal werken de last steeds zwaarder en manifesteert zich onder de salesianen de tendens naar het activisme.

De tussenkomsten van don Rinaldi weerspiegelen dat klimaat.¹⁸ Hij nodigt de salesianen uit het primaat van het spirituele in stand te houden. Het boek van don Ceria: *Don Bosco con Dio* [Don Bosco met God],¹⁹ ontstond op vraag van don Rinaldi. Hij wilde daarmee de salesiaanse geledingen naar de zorg voor het inwendig leven en de ascese oriënteren. Hij oordeelde het nodig aan de waarschuwing van de stichter te herinneren: 'Die wonderbare en voortdurende groei kan alleen met werkzaamheid en matigheid bekomen worden. Het lijdt geen twijfel: de werkzaamheid en de matigheid zullen de salesiaanse congregatie doen bloeien'.

De pedagogische en institutionele vernieuwing verloor hij evenmin uit het oog: 'Bij het vervullen van haar eigen weldadige zending moet onze sociëteit zich aan de noden van de tijd en aan de gewoonten van de verschillende plaatsen weten aan te passen. Zij moet progressief steeds nieuwer en moderner zijn'.²⁰ Daarom moeten wij dringend tot een ernstiger studie van de constitutieve aspecten van het erfgoed van Don Bosco komen.

'Het wordt steeds duidelijker dat wij ons moeten houden aan het programma dat door de eerbiedwaardige Don Bosco geschetst werd en dat in dezelfde geest in praktijk brengen [...]. Met het verloop van de jaren wordt die plicht voor ons steeds dringender. Daarmee

ook de noodzakelijkheid om ons op elk ogenblik, en met ons diepste verlangen terug te gaan tot wat duidelijk onze wortels zijn. Dat veronderstelt dat wij onderzoeken en bestuderen wat Don Bosco werkelijk gedaan en onderwezen heeft en ons dan ook scrupuleus aan zijn voorbeelden en onderrichtingen houden'.²¹

Don Alberto Caviglia (1868-1943) ontving de opdracht een kritische uitgave van de geschriften van Don Bosco voor te bereiden. Het eerste volume - *Storia sacra* [Bijbelse geschiedenis] - verscheen in 1929.²²

Vervolgens toont don Rinaldi zich bezorgd om de curricula voor de vorming van de salesianen te consolideren. In 1922 verplaatst hij het centrale studiehuis van Foglizzo naar Turijn Crocetta en legt de grondslagen van de toekomstige universiteit. In 1929 begint in Turijn de bouw van het instituut Rebaudengo, dat bestemd is om er de faculteit van filosofie en het instituut van pedagogie onder te brengen samen met een hogere vormingscursus voor de salesiaanse coadjuteurs.

1.4 Don Pietro Ricaldone (1932-1951)

Don Pietro Ricaldone wordt algemeen overste in 1932. Hij zal de projecten van don Rinaldi verder uitbouwen en onderstreept de noodzakelijkheid om Don Bosco te bestuderen. Het enthousiasme dat veroorzaakt werd door de heiligverklaring (12 april 1934) geeft wel aanleiding tot festiviteiten en voorstellingen van de heilige die vaak retorisch zijn. Het enthousiasme in de salesiaanse wereld bereikt een hoogtepunt. De figuur van de heilige is omgeven met een triomfalistisch, haast mythisch aureool. Daardoor blijven de historische omstandigheden van zijn optreden in de schaduw en belangrijke kenmerken van zijn mentaliteit en zijn pedagogische en religieuze visie verdwijnen uit het blikveld.

De jaarspreuk van 1935 - *Fedeltà a Don Bosco santo* [Getrouwheid aan de heilige Don Bosco] - doet een poging om de bewierokende benadering te overschrijden, maar slaagt er echter niet in zich van de retorische overdrijvingen los te maken. De nadruk valt hier op gezag, gehoorzaamheid, tucht, in functie van het werk en de organisatie. Ook de omzendbrieven van don Ricaldone en de oproepen die in het *Bollettino salesiano* verschijnen, baden in hetzelfde klimaat en vertonen een verminderde aandacht voor het geestelijke leven.

Toch is het beleid van don Ricaldone beslissend geweest om het culturele niveau van de salesianen wat op te krikken. In de jaren 1930 gaan verschillende jonge salesianen aan de romeinse universiteiten en aan andere universiteiten studeren. Op 3 mei 1940 wordt, ondanks de oorlog, het *Pontificio Ateneo Salesiano* [pauselijk universitair instituut van de salesianen] opgericht.²³

De eerste vruchten van genoemde instellingen worden eerst in de jaren na de oorlog zichtbaar, wanneer don Pietro Braido - met de steun van de nieuwe algemeen overste don Renato Ziggiotti, de eerste wetenschappelijke studie - *Il sistema preventivo di Don Bosco* - over het preventief systeem van Don Bosco zal publiceren.²⁴

2. De aanvang van de wetenschappelijke studies over Don Bosco

In het kader van zijn cultureel project gaf Don Ricaldone zijn steun aan don Caviglia voor het publiceren van de kritische uitgave van de geschriften van Don Bosco. Hij belastte tevens don Ceria met de opdracht de *Memorie dell'Oratorio* [Herinneringen aan het Oratorio van de heilige Franciscus van Sales] publiek te maken.²⁵ Het zijn initiatieven die het wetenschappelijk kritisch onderzoek rond Don Bosco op gang brengen. We geven hier een kort overzicht van de voornaamste etappes en de belangrijkste personages.

2.1 De voorlopers van het kritisch wetenschappelijk onderzoek rond Don Bosco

In 1943 verschijnt een belangrijke studie van don Alberto Caviglia over de biografie (Vita) van Dominiek Savio. Zij biedt ons een overvloed aan intuïties omtrent de salesiaanse 'spirituele pedagogie'.²⁶ De processen rond de zaligverklaring van Domenico Savio bevonden zich in een impasse. Caviglia neemt zich voor materiaal aan te brengen voor 'het uitwerken van een spirituele geschiedenis van die kleine, of liever grote reus van de geest' door hem in strikt verband te brengen met zijn begeleider en vormer:

'laten zien hoe Savio een weerspiegeling is van Don Bosco, en in Dominiek Savio - meesterwerk van het opvoedingswerk van Don Bosco - de verpersoonlijking van de geest van Don Bosco, en dus van de salesiaanse spiritualiteit, in het licht stellen [...]. Het was niet Don Bosco die in Dominiek Savio de heilige jongen schiep, maar Savio zelf werd een heilige omdat hij de idee van heiligheid die Don Bosco hem aanreikte persoonlijk gestalte gaf. Het is die idee van heiligheid die de personaliteit van Don Bosco in de spirituele geschiedenis van de Kerk kenmerkt'.²⁷

De studie van Caviglia blaakt van enthousiasme en eruditie, met heel wat uitweidingen. Toch kan men zeggen dat Caviglia - ook door zijn soliede universitaire vorming - ons een voorbeeld laat van fijne literaire kritiek en van ernstige reconstructie van de historische context, met een reeks intelligente opmerkingen, die bij de voorgaande auteurs totaal ontbreken.

In de inleidingen die Caviglia voor de biografieën van Michele Magone en Francesco Besucco maakte,²⁸ - en die postuum gepubliceerd werden - toonde hij zich heel wat minder belust op het bewijzen van de spirituele grootheid van Don Bosco en die twee jongeren. Hij concentreert zich veel meer op de spiritualiteit en op de pedagogische aspecten. Daarmee laat hij ons een mooi voorbeeld van interpretatie die ons helpt om het niveau van de 'miraculeuze' lectuur te overschrijden en open te staan voor een contextuele en organische benadering.

Het werk van don Caviglia wordt door don Giovanni Battista Borino (1881-1961) - een historicus die gespecialiseerd was in het de studie van Gregorius VII - geprezen. In 1938 publiceerde Caviglia zes conferenties over Don Bosco. In de inleiding formuleerde hij een aantal kritische opmerkingen in verband met de salesiaanse publicaties, waardoor de 'sacraliteit' van de *Memorie biografiche* teruggeschroefd werd.

'Ik ben niet overtuigd dat een afgerond verhaal over Don Bosco nu al mogelijk is, en het bestaande verhaal is niet af. Vijftig jaar na zijn dood is een periode die nog te kort is. Omdat de schrijver nog onwetend is omtrent vele zaken, beschikt hij ook niet over volledige vrijheid [...]. Zoals in vele andere zaken is een passende afstand nodig, waardoor het mogelijk wordt een passend en vrij oordeel te formuleren [...].

Een geschiedenis van Don Bosco zal er veel later komen, wanneer een fortuinlijke schrijver tegelijk over drie zaken zal kunnen beschikken: een complete informatie, een volledige vrijheid van spreken [...] en een tikkeltje zin voor kunst: een goede verbeelding en een goed schrijftalent.

In haar eerste en primitieve vormen bestond de geschiedschrijving van Don Bosco in het verzamelen van anekdoten [...] met hoofdzakelijk stichtelijke doeleinden, en het aaneenrijgen van herinneringen, wat natuurlijk vermoeiend werkt. Het is nog niet een echte biografie en echte geschiedschrijving'.²⁹

Die opmerkingen van Borino kwamen precies op het moment dat de hoogste gezagsdragers van de congregatie de *Memorie biografiche* als officiële en gedocumenteerde interpretatie van Don Bosco aanwezen. Het gevolg was dat zij in het luchtledige vielen.

In die jaren beoefenden weinig anderen de 'wetenschappelijke' benadering. Een van hen was de salesiaanse antropoloog Pietro Scotti (1899-1982), auteur van een prijzenswaardige poging om een systematische voorstelling van de 'spirituele leer' van Don Bosco te geven.³⁰ Hij maakte daarbij gebruik van een schema dat Angelo Portaluppi hem bood.³¹ Scotti neemt enkele van de voornaamste kenmerken' van de spiritualiteit van Don Bosco en vergelijkt die met de kenmerken van andere ascetische scholen (de salesiaanse, ignatiaanse, alfonsiaanse school en de school van de heilige Filippo Neri). Hij komt zo tot het inzicht dat 'de praktijk en de spirituele leer van Don Bosco verband houden met de Italiaanse school van spiritualiteit uit de renaissance'.³² Het lijkt mij nuttig hier de kenmerken die Scotti formuleert, te vermelden:

- 1) Naar de uiterlijke vorm een eenvoudige, spontane en collectieve godsvrucht, met grote vrijheid op gebied van de inwendige houdingen; sacramentele vroomheid die baadt in een context van frequente verwijzing naar de eeuwige waarheden en van frequente geestelijke oefeningen; een godsvrucht die het grootste belang hecht aan het vitale gebed, of vereniging met God.
- 2) Een geest van toeleg op de arbeid als volbrengen van Gods wil en als machtig element van inwendige versterving, als uitdrukking van apostolische ijver.
- 3) De matigheid, in de zin van de deugd van beheersing van alle verlangens, en van totale harmonisering van lichaam en geest, vooral bij het beoefenen van de deugden van kuisheid, versterving en nederigheid.
- 4) Welwillende *caritas*, onvoorstelbaar geduldig, volmaakt in eenklank met de voorbeelden en onderrichtingen van de heilige Franciscus van Sales, gedragen door zachtmoedigheid, zachtheid en vooral afgestemd op wijze familiale omgang, zonder in sentimentalisme te vervallen.

- 5) Gebruik maken van de wetenschap als een kostbaar middel voor het apostolaat: liever zich toeleggen om de onwetenden te onderrichten dan om de dwalingen te bestrijden of de tegenstanders te vernederen.
- 6) Spirituele vorming tot het apostolaat op basis van de rechtstreeks lectuur van het grote boek van het dagelijkse leven, onder de hoede van de begeleiding en de traditie, die vertegenwoordigd zijn door de gehoorzaamheid'.³³

Het boek van Pietro Scotti staat veraf van de salesiaanse publiciteit uit die periode. Wellicht is dat de reden waarom het geen succes had. Minstens twee decennia zal men nog moeten wachten tot er tekenen komen van een radicale vernieuwing in de interpretatie van Don Bosco.

2.2 De eerste kritische benaderingen en hun receptie

Er werd al verwezen naar het boek van Pietro Braidò. Eigenlijk is dat werk 'het hoogtepunt van een hele cyclus van studies, die zich niet meer op de eerste plaats bezighouden met het analyseren van de ontwikkeling van de initiatieven en intuïties van Don Bosco, maar met hun logische samenhang en het bepalen van hun pedagogische geldigheid'.³⁴

De bezinning rond de salesiaanse pedagogie heeft eigenlijk al een lange geschiedenis.³⁵ Het begint als bij Giulio Barberis (1847-1927) en Francesco Cerruti (1844-1917): beiden waren medewerkers van Don Bosco, leerlingen van de universiteit van Turijn waar ze school liepen bij de pedagoog Giovanni Rayneri. Beiden publiceerden hun 'systematische uitwerkingen',³⁶ die echter niet helemaal geslaagd waren.³⁷ Later werden zij gevolgd door Bartolomeo Fascie (1861-1937). Ook hij reageerde tegen de invasie van de 'bovennatuurlijke' en bewierokende literatuur rond Don Bosco. Zijn thesis was dat Don Bosco 'niet een theoreticus van de pedagogie is', maar een man van de opvoedende praktijk, en als zodanig ook moet bestudeerd worden.³⁸

Andere salesianen publiceerden studies over de pedagogie van Don Bosco. Een bijzondere vermelding verdient hier het werk: *Manuel pédagogique selon la pensée du Vén. Don Bosco*, van Francesco Scaloni (1862-1926), provinciaal van België.³⁹ Evenzo het werk van Augustin Auffray (1881-1955): *Une méthode d'éducation*,⁴⁰ en het werk van don Vincenzo Cimatti (1879-1965): *Don Bosco educatore* [Don Bosco als opvoeder], een poging om Don Bosco te benaderen in samenhang met de positivistische school.⁴¹

De stichting van het Pedagogisch instituut, dat met de faculteit van filosofie verbonden was, had de weg gebaad naar meer systematische studies. De eerste directeur van dat instituut, don Carlo Leoncio da Silva (1887-1969) hield vanaf 1939 een gewaardeerde cursus over het preventief systeem van Don Bosco.⁴² In de jaren daarvoor had hij een *Handboek van theoretisch-praktische pedagogie* samengesteld.⁴³ Het werk werd beschouwd 'als eerste systematische benadering op het vlak van de [salesiaanse] pedagogie'.⁴⁴ Hij werd opgevolgd door Pietro Braidò.

Het werk dat binnen het Pedagogisch instituut plaatsvond had een opmerkelijke positieve weerslag op het pedagogische denken en het pedagogisch onderzoek in Italië. Maar de invloed op de pedagogische praktijk in de salesiaanse werken verliep traag. Zowel in de internaten als in de scholen voor externen ging men gewoon door met het traditionele ritme en de traditionele methoden. Zelfs in de oratorio's, die in de periode na de oorlog een grote bloei kenden waren geen bijzondere vernieuwingen op gebied van de methode en de pastoraal merkbaar, met als enige uitzonderingen het invoeren van de cinema en de moderne sporttakken.⁴⁵

Het is nog wachten tot de jaren 1960 voor de salesiaanse basis zich rekenschap begint te geven dat het nodig is de opvoedingspraktijk te herdenken, op grond van een vernieuwde studie van de figuur van Don Bosco en op grond van een vernieuwde pedagogie.

Wat de historische reflectie op de spiritualiteit van Don Bosco betreft, ontbrak er een sterk gecoördineerde groep zoals die van het Pedagogisch instituut. Ondanks de bijdragen van Caviglia en Scotti uit de jaren 1930 kwamen de studies op dat gebied maar moeizaam op gang. Tussen de jaren 1940 en 1950 ontstond er een groeiende malaise in de vormingsmiddens tegenover de hagiografische en anekdotische benadering, die vanuit historigrafisch en cultureel standpunt inderdaad zeer zwak was.

Dank zij de inzet van Eugenio Valentini (1905-1992), professor van theologie, kwam de situatie in bij het begin van de jaren 1950 langzaam in beweging. Die man heeft wel geen belangrijke werken gepubliceerd, maar het is zijn grote verdienste geweest dat hij de studenten warm maakte om 'salesiaanse' thesissen te schrijven. Een opstel in samenwerking met een student [Jan Klein] bracht de historisch-kritische studie over het leven van Don Bosco op gang.⁴⁶

2.3 De bijdrage van Pietro Stella aan de interpretatie van Don Bosco

Voor de scriptie van zijn baccalaureaat wordt de jonge Pietro Stella (1930-2007) op het historisch onderzoek georiënteerd. Eugenio Valentini vroeg hem het verband tussen Don Bosco en Franciscus van Sales te bestuderen. In dat kader onderzoekt hij de voornaamste werken van Don Bosco en ook de *Memorie biografiche*: hij zoekt verwijzingen naar Franciscus van Sales en eventuele literaire afhankelijkheid, maar hij vindt bitter weinig in dat verband.⁴⁷ Het drijft hem om na te speuren welke motieven in de leefwereld van Don Bosco en in de praktijk van het Oratorio aanzetten om op de bisschop uit Savoie beroep te doen. Zo komt hij tot de ontdekking dat de verwijzing naar Franciscus van Sales wel degelijk en constant aanwezig is. Men moet ze echter niet zoeken in expliciete verwijzingen naar zijn 'spirituele doctrine', maar veeleer in de levensstijl en de mentaliteit [van Don Bosco] die beroep doen op een referentiemodel, nl. het beeld van Franciscus van Sales dat door de vulgariserende hagiografie verspreid wordt. Het is gekenmerkt door een diepe pastorale gedrevenheid, door een affectieve stijl in de menselijke relaties en door een specifieke pedagogische methodiek.

Die scriptie die op 21 juni 1954 verdedigd werd,⁴⁸ had niet veel om het lijf. Het referentieschema was thomistisch, overgenomen van de auteurs die in de cursus van 'Spirituele

theologie' van don Pietro Brocardo gebruikt werden (namelijk Tanquerey et Joseph de Guibert⁴⁹). Toch heeft die scriptie grote gevolgen gehad voor de toekomstige keuzes van Pietro Stella. Ze had hem toegelaten op een elementaire manier enkele methodologische lijnen van het onderzoek uit te testen. Hij doorloopt de boekenrekken van vele bibliotheken en ontdekt hoe enorm veel populaire religieuze publicaties er zijn. Hij ontdekt in het bijzonder een hele reeks kerkboeken voor jongeren die in de 18de en begin 19de eeuw gepubliceerd werden, en die ook Don Bosco bekend waren (zoals *l'Instruction de la jeunesse*, van Charles Gobinet, in vertaling verschenen in Turijn in 1831). Dat zet hem op de weg om daaraan een uitgebreider onderzoek te wijden.

Op het einde van de tweejarige cyclus van de licentie (1956) heerste gedurende de laatste jaren van het pontificaat van Pius XII een grote mariale ijver. Pietro Stella werd ertoe aangezet om een scriptie te maken over een van de kleinere werkjes van Don Bosco: *La corona dei sette dolori di Maria* (1845) [De krans van de zeven smarten van Maria]. De bedoeling was tweevoudig: het verduidelijken van een aantal kenmerken van de mariale godsvrucht die daarin aanwezig zijn en die situeren het kader van de vroomheid van de 19de eeuw; anderzijds het opsporen van de literaire bronnen die door Don Bosco gebruikt werden.⁵⁰

Zo kwam duidelijk een onderzoeksmethode op de voorgrond, die de populaire religieuze werkjes aanwendt om invloeden en stimulansen te ontdekken die nuttig zijn om de sensibiliteit van Don Bosco en zijn perceptie van de spirituele realiteit te reconstrueren en inzicht te verkrijgen in de verzuchtingen van de tijd en het midden waarin hij leeft.

Met dat middel ontdekt de jonge onderzoeker de praktische richtingen van de katholieke religiositeit, de levensstijl en de operationele keuzes die daaruit ontstaan in het dagelijkse leven van de clerus en het volk, maar ook bij de middenklasse en de hogere klasse. Stella begeeft zich dus op dat terrein. Later zal dat hem toelaten te documenteren dat ook de generatie waaruit in de tweede helft van de negentiende eeuw het 'sociale' en actieve katholicisme is ontstaan, wortelt in de *humus* van die nogal archaische devotie en romantische godsdienstigheid.

De derde stap van Stella betreft zijn doctorale scriptie (1957). In het spoor van Alberto Caviglia dacht hij aanvankelijk aan een kritische uitgave van *Il giovane provveduto* [gebedenboek voor jongens] van Don Bosco. Maar het blijft daar niet bij. Naast de nauwgezette confrontatie van de tekst met de bronnen, introduceert hij ook een aantal paragrafen over de politieke en religieuze context en besluit met een nog voorlopige interpretatiehypothese: Don Bosco situeert zich op een onafhankelijk middenvlak tussen liberalen en radicale conservatieven; hij is gebonden aan de traditie, maar staat open voor de nieuwe gevoeligheden.⁵¹ Als afsluiting van het werk plaatst Stella een hoofdstuk met als titel: *Orizzonti di spiritualità giovanile nel 'Giovane provveduto'* [Perspectieven van jongerenspiritualiteit in de 'Giovane provveduto']. Het hoofdstuk kan beschouwd worden als de eerste poging om een organisch overzicht van de religieuze pedagogie van Don Bosco te schetsen.⁵²

Dat werk heeft Stella aangespoord om allerlei parochiale bibliotheken te doorzoeken. Dat laat hem opnieuw toe andere belangrijke ontdekkingen te doen. Hij kon nagaan hoeveel stichtelijke en devote literatuur daar aanwezig was en tot welk genre ze behoorde. Hij ontdekte afhankelijkheid en beïnvloeding van verschillende auteurs onderling: Hij kreeg zicht op de verspreiding van bepaalde thema's en teksten, op de veranderde accenten en nuances. Hij ziet Don Bosco steeds minder als een geïsoleerd op zichzelf staand religieus fenomeen. Hij is veeleer een exponent van een veelkleurige katholieke wereld die, getemperd door de politieke en sociale conflicten van de tweede helft van de negentiende eeuw, uit de Restauratie te voorschijn is gekomen. De grote idealen, de pedagogische en pastorale initiatieven van die katholieke wereld zullen, historisch gezien, zeer belangrijk zijn voor de daarop volgende sociale en religieuze ontwikkeling, en zullen zelfs een opmerkelijke weerklank buiten de eigen landsgrenzen vinden.

Don Bosco is geworteld in zijn context, doordrongen van de traditionele godsdienstigheid en spiritualiteit en bezield met een vurige pastorale bewogenheid (die hij opgedaan had in de school van het priesterconvict). Maar tevens heeft hij aandacht voor de ontluikende gevoeligheden en de opwerpingen van de tegenstanders. Hij oriënteert zich op pragmatische wijze. Binnen het kader van een humanistische visie streeft hij naar een soort synthese tussen oud en nieuw, maar aanvaardt geen radicale scheiding, tussen de religieuze en de profane pool, tussen contemplatie en actie, tussen oprechte aanwezigheid in de geschiedenis en eschatologische spanning.

Niet in theoretische zin maar op experimentele wijze ontwerpt hij een model van pedagogie en spiritualiteit, waarin rekening gehouden is met de psychologie van de jongen, met de affectieve nood en het zoeken naar zin bij de jonge generatie van zijn tijd, die overigens zeer gevoelig is voor idealen en streeft naar sociale, culturele en spirituele bevrijding. (In dat perspectief lijkt de profane en kerkelijke historiografie niet een geschikt middel om die complexiteit te illustreren).

In de these over de *Giovane proveduto* komen al die intuïties slechts embryonaal aan bod.⁵³ Eerst in de volgende jaren zullen zij tot rijpheid komen. Dat zal gebeuren op grond van verder onderzoek naar de theologische en spirituele context in het Europa van de 18de en de 19de eeuw, in het bijzonder door de studie van het jansenisme (een onderzoeksgebied waar Stella zich zal opwerken tot een van de meest gekwalificeerde onderzoekers).⁵⁴ Het gebeurt eveneens op grond van een zeer uitgebreide lectuur en veel onderzoek in het Centraal salesiaans archief (waarvan hij gedurende vier jaar directeur was).

In 1964 verhuist Stella naar Rome, in de nieuwe zetel van het Pontificio Ateneo Salesiano, waar hij instaat voor een aantal monografische cursussen en seminaries, wat hem zal toelaten een zeer ruime studie over Don Bosco te voltooien.

In 1968 en 1969 verschijnen de eerste twee volumes van zijn trilogie: *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica*.⁵⁵ [Don Bosco in de geschiedenis van de katholieke religiositeit]. Hij bereikt hier een veel geraffineerder niveau van historisch bewustzijn, zowel in verband met een aantal interne problemen van de salesiaanse congregatie, als in de dialoog met de profane historiografie die zich aan het religieuze feit interesseert. De spiritualiteit wordt gesitueerd in de 'religiositeit' (vooral in de piemontese religiositeit) van

die periode in het perspectief van een globale historische visie die tevens openstaat op een globale culturele sensibiliteit.

Stella toont aan dat Don Bosco - die bewogen was door religieuze idealen en doelstellingen - precies op grond van de beleefde werkelijkheid tot klaar afgelijnde keuzes is gekomen. Hij laat zien hoe hij zijn werk uitbouwt door creatief in te gaan op uitdagingen en opduikende problemen. Uit zijn studie treedt een opvoeder pastor naar voren die begaafd is met een grote aantrekkingskracht en een groot communicatievermogen, een beslist man, maar ook iemand die bereid is interessante intuïties opzij te laten, omdat ze op dat ogenblik niet realiseerbaar zijn. Kort gezegd: Hij laat niet alleen zien hoe Don Bosco in de 'katholieke religiositeit' maar ook in zijn historische context gesitueerd is.

Een aantal kleinere studies laten wij buiten beschouwing, maar over nog een andere grote studie van Stella moet een woord gezegd worden. Met die studie wilde hij - in het kader van de complexe gebeurtenissen van zijn tijd - illustreren welke factoren in zijn mentaliteit en idealen de keuzes van Don Bosco gemotiveerd hebben. Op die manier wilde hij ook een verklaring vinden voor het succes van zijn ondernemingen. Het bedoelde werk heeft als titel: *Don Bosco nella storia economica e sociale* [Don Bosco in het kader van de economische en sociale geschiedenis].⁵⁶

De werken van Stella betekenen een definitieve ommezwaai in de interpretatie van Don Bosco. Ze verschenen precies in de periode waarin wij ons volop toelegden om de door het Concilie gevraagde vernieuwingen te realiseren. Toch hebben velen de draagwijdte van zijn werken niet begrepen. Maar in de hand van een aantal intelligente mensen, zoals bv. Joseph Aubry, had zijn interpretatie een positieve invloed op de herziening van onze constituties en van de salesiaanse werken. Dat was eveneens het geval voor de hernieuwde bezinning op de jeugdpastoraal en op de idee zelf van salesiaanse familie.

Ook andere onderzoekers hebben belangrijke bijdragen voor de interpretatie van Don Bosco geleverd. Onder hen Francis Desramaut, die een studie maakte over de manier van werken van don Lemoyne bij de redactie van het eerste volume van de *Memorie biografiche*.⁵⁷ Hij probeerde ook een systematische voorstelling te geven van de salesiaanse spiritualiteit.⁵⁸

Wat don Pietro Braido betreft, hij beperkte zich niet tot het pedagogische, maar stapte over naar een meer omvattende benadering van Don Bosco. Hij stichtte het *Istituto storico salesiano* [Salesiaans historisch instituut], droeg bij tot de kritische uitgave van de bronnen, en bestudeerde een aantal particuliere historische thema's. Door zijn initiatieven en die van Francesco Motto werd de sensibiliteit voor het historisch onderzoek ook bij de basis van de salesianen aangewakkerd (ik denk bv. aan de 'Vereniging van de beoefenaars van de salesiaanse geschiedenis').

Nog andere onderzoekers, zoals Jacques Schepens (om er maar een te noemen) hebben bijgedragen tot de kritische uitgaven en onderzoek naar specifieke thema's. Allen zijn echter schatplichtig aan het historiografisch magisterium van Pietro Stella.

Jammer werd Pietro Stella niet door iedereen begrepen. Volgens enkelen was hij verantwoordelijk voor een gevaarlijk proces van ontluistering van Don Bosco, met negatieve weerslag op het salesiaanse werk. Wat mij betreft, ik ben overtuigd dat zijn onderzoekin-

gen een definitieve bijdrage zijn om de echte historische Don Bosco in zijn ware grootte te kennen, door hem te bevrijden van alle nutteloze legenden en zijn diepe en daadwerkelijke krachtlijnen in het licht te brengen. Bovendien heeft hij ons methodologische werkinstrumenten bezorgd om het onderzoek voort te zetten, en opnieuw een jong en fris elan aan onze zending, aan onze vormingsmethode en aan onze salesiaanse identiteit te geven.⁵⁹

Bij wijze van synthese lijkt het mij interessant te wijzen op vier belangrijke verworvenheden die wij aan zijn studies verschuldigd zijn:

1° Zij laten ons zien dat de traditionele literatuur rond Don Bosco, ondanks de lovende intonatie, een belangrijk historisch document is, want in het kader van het optimistisch klimaat waarin de katholieken in de negentiende en begin twintigste eeuw leefden geeft zij uitdrukking aan wat de tijdgenoten in Don Bosco zagen.

2° Zij laten de heilige Don Bosco zien 'als iemand die gevoelig is voor allerlei initiatieven, een buitengewone organisator en uitbouwer van werken, met een doorzettingsvermogen, dat geworteld is in een uitzonderlijk diep en niet gemakkelijk te verwerven geloof'.⁶⁰

3° Zij tonen aan dat de religieuze en sociale context waarin hij gegroeid is ook 'de voedingsbodem, de kracht en de beweegredenen waren van zijn vele initiatieven die steeds groter proporties aannamen, en dat deze vaak alleen maar mogelijk waren door voortdurend af te stemmen op de levende krachten van zijn tijd'.⁶¹

4° Tenslotte geven die studies een concrete aanwijzing hoe men op een serene manier 'een herziening van de documenten en van hun betekenis [...] kan aanpakken, in het bewustzijn dat dit een stevig uitgangspunt kan bieden aan allen die ook vandaag voor hun inzet bij Don Bosco inspiratie willen opdoen'.⁶²

Wij beseffen de hoogdringendheid van het opvoedingsprobleem in onze tijd. Wij voelen aan hoe de figuur van Don Bosco steeds meer fascineert. Wij voelen ook de nood om de vruchtbaarheid van zijn charisma en zijn methode te recupereren. Het is nu onze taak om uit de wijsheid van Don Bosco inspiratie te putten.

L'importanza di interpretare correttamente e in forma integrale Don Bosco

Aldo Giraudo

Mi è stato chiesto di esporre alcune riflessioni su un tema cruciale per la Famiglia salesiana: Come interpretare Don Bosco oggi, in funzione della nostra identità e della nostra missione, senza riduzionismi o forzature? Come far sì che l'impegno assunto dai salesiani della prima generazione – *'Con Don Bosco e con i tempi'* – continui ad ispirare le nostre opere educative e le nostre scelte, ad orientare i percorsi formativi degli educatori?

Per individuare i criteri di una corretta risposta a queste domande, mi pare utile, prima di ogni altra considerazione, ripercorrere a grandi tratti la storia delle interpretazioni di Don Bosco.

1. Una sfida che accompagna fin dagli inizi la Famiglia salesiana

Il riferimento a Don Bosco, in relazione alla continuità carismatica e alla fedeltà metodologica, si è percepito subito come ineludibile. L'opera a cui Don Bosco aveva dato origine, a molti pareva legata a un carisma del tutto personale. Con la sua scomparsa si temeva un rapido crollo delle istituzioni da lui fondate. Quando arrivò la notizia della sua morte, nella curia romana si giunse a prospettare l'idea di 'sciogliere la Congregazione e d'incorporarne i membri in altra che avesse simile scopo'. L'azione tempestiva degli amici di Don Bosco in Roma e del procuratore dei salesiani Cesare Cagliero riuscì ad arginare gli allarmi.¹

Al primo successore di Don Bosco si imponevano alcuni problemi, che sono in parte anche i nostri: 1° Garantire la continuità dell'opera salesiana; 2° Mantenere fede al metodo e allo spirito del Fondatore; 3° Salvaguardare la coesione interna della Famiglia Salesiana; 4° Sostenere lo spirito proprio della Congregazione. Tutto ciò presuppone la capacità di messa a fuoco degli elementi identitari. Don Rua ottenne questi risultati con un'azione di governo attenta ad alimentare l'unità di spirito e di azione, e con un continuo richiamo agli insegnamenti e all'esempio di Don Bosco.² La famiglia salesiana realizzerà la sua vocazione tra i giovani soltanto se manterrà lo sguardo fisso sul Fondatore per assimilarne lo spirito, per imitarne le virtù, per seguirlo sulla via dello zelo operativo.

Nell'interpretare Don Bosco i primi tre Rettori maggiori misero l'accento su un orientamento ascetico robusto, riprendendo la concezione che il Fondatore aveva della vita spirituale e applicandola alle condizioni di una Congregazione in pieno sviluppo, in un tempo di rapide evoluzioni culturali.

1.1 Don Michele Rua (1888-1910)

Don Rua accentua soprattutto la necessità di tendere alla perfezione cristiana, come espressione di una 'sempre più fedele osservanza dello spirito di D. Bosco'. *'La santità dei figli sia la prova della santità del Padre'*: è il compito indicato a salesiani e cooperatori pochi giorni dopo la morte del Fondatore.³ Lungo il corso degli anni i suoi interventi di animazione sono caratterizzati dall'insistenza sull'ascesi, la pietà e le motivazioni interiori della vocazione salesiana, in funzione di uno zelo operativo che mira alla 'salvezza' e all'educazione cristiana dei giovani. Egli invita a non perdere di vista questo nucleo dinamico dello 'spirito di Don Bosco', per mantenere la carica interiore e quell'offerta incondizionata di sé al Signore e ai giovani che distingueva il 'Padre e Maestro'. Da questo 'buon spirito' dipende la fecondità delle opere.⁴ Tensione alla perfezione cristiana, dunque, e ardore apostolico. Don Bosco, infatti, dispiegò uno 'zelo infaticabile' e adoperò 'innumerevoli industrie [...] per attirare anime a Dio'; nella sua missione 'non diede un passo, non pronunziò parola, non mise mano ad impresa che non avesse di mira la salvezza della gioventù', dicendo 'col fatto, non solo colla parola: *Da mihi animas caetera tolle*'. Così i suoi figli devono 'sforzarsi di camminare sulle tracce del suo zelo e della sua attività'.⁵ Questa è l'interpretazione operativa di Don Bosco data da don Rua.

1.2 Don Paolo Albera (1910-1921)

Anche don Paolo Albera, in un contesto internazionale di tensioni, che culmina nel dramma della prima guerra mondiale, orienta la compagine salesiana sull'ardore apostolico e sul primato di Dio nella vita degli educatori, aspetto al quale egli si dimostra particolarmente sensibile.⁶ Il 'sacro fuoco della pietà', scrive, 'l'ininterrotta unione con Dio', era 'la nota caratteristica di D. Bosco'.⁷ 'Tutto il sistema d'educazione insegnato da D. Bosco si poggia sulla pietà', scrive don Albera. Se il salesiano 'non è sodamente pio, non sarà mai atto all'ufficio di educatore'.⁸ Inoltre egli presenta la missione educativa della gioventù come il contributo specifico che la Famiglia salesiana può dare per la rigenerazione di una società, che ha perso il senso di Dio e si è votata all'autodistruzione. Dalla contemplazione di questo ideale, don Albera deriva conseguenze operative: i salesiani recuperino la cura della loro vita interiore; lavorino molto per i giovani, ma 'con grande purità d'intenzione, per cui non abbiamo altro di mira che compiere la sua [di Dio] santa volontà'; soprattutto abbiano una grande generosità di spirito.⁹

Ci troviamo, per linguaggio e concetti, nell'alveo dell'ascetica tradizionale. Ma don Albera prospetta le sue argomentazioni in riferimento a una patologia spirituale tipica del '900: 'La grande malattia di molti addetti al servizio di Dio è l'agitazione e il troppo ardore con cui si occupano delle cose esteriori. Quanto è difficile trattenere nei giusti limiti la nostra attività!'. Egli ha in mente il salesiano immerso nel vortice della modernità che, per un malinteso culto del lavoro e della tensione operativa, non sa trovare 'mai un momento per raccogliersi, per rientrare in se stesso, per sapere dove vada'.¹⁰ Questo atteggiamento inevitabilmente si riverbera sulle scelte operative e ingenera un riduzionismo educativo e una fatale sterilità.

Il punto di riferimento ineludibile per don Albera è il Don Bosco conosciuto nella giovinezza:

‘Ricordano i più anziani tra i confratelli con quali sante industrie Don Bosco ci preparasse a divenire suoi collaboratori [...].

Il buon padre con le sue istruzioni, così dense di santi pensieri ed esposte con ineffabile unzione, apriva continuamente alle nostre menti attonite nuovi orizzonti, rendeva ognor più generosi i nostri propositi e più stabile la nostra volontà di rimanere sempre con lui, e di seguirlo ovunque, senza alcuna riserva e a costo di qualsiasi sacrificio’.¹¹

In particolare, ci sono tre lettere circolari, scritte nell’ultimo anno di vita, dalle quali emerge la visione di don Albera e la sua definizione dell’identità salesiana: la lettera del 19 ottobre 1920, intitolata *Don Bosco nostro modello nell’acquisto della perfezione religiosa, nell’educare e santificare la gioventù, nel trattare con il prossimo e nel far del bene a tutti*;¹² la lettera del 19 marzo 1921, intitolata *Don Bosco modello del Sacerdote Salesiano*;¹³ e la lettera del 15 maggio 1921 *Sulle vocazioni*.¹⁴

Secondo don Albera, noi salesiani dobbiamo essere come Don Bosco ‘lavoratori instancabili’ e ‘iniziatori fecondi delle opere più adatte e opportune al maggior bene della gioventù d’ogni paese, per conservare alla Congregazione quel primato di modernità che le è proprio’. Lo potremo fare quando, come lui, ci impegneremo a ‘crescere ogni giorno nella perfezione propria della nostra vocazione salesiana, sforzandoci con ogni cura di ricopiare lo spirito di vita interiore del nostro Venerabile’.¹⁵

Al cuore di questo spirito di Don Bosco ci sono due dinamiche essenziali: ‘il concetto animatore’, che è quello ‘di lavorare per le anime fino alla totale immolazione di se medesimo’, e ‘l’atto più perfetto’, che è il donarsi totalmente a Dio.¹⁶

1.3 Don Filippo Rinaldi (1921-1931)

Il successore don Filippo Rinaldi governa la famiglia salesiana in anni di assolutismi politici, ma anche di potente spinta missionaria. Si assiste alla fortuna delle opere salesiane nel mondo, a una crescente ammirazione per la figura di Don Bosco. Sotto il suo governo si moltiplicano gli ‘aspirantati’, frutto di una nuova strategia vocazionale. In essi si presenta come modello agli allievi soprattutto Giovannino Bosco studente, giocoliere, animatore apostolico dei compagni, ma anche il Don Bosco sognatore profetico, fondatore guidato da Dio, eroe geniale e moderno dell’educazione giovanile. Si moltiplicano le edizioni della biografia in due volumi scritta da Lemoyne¹⁷ e prosegue la pubblicazione delle *Memorie biografiche*. La stampa salesiana amplifica la fama dell’‘apostolo della gioventù’, accentuando soprattutto i fatti straordinari, i sogni e i miracoli. Nasce una sorta di mitologia donboschiana. Mentre le generazioni salesiane formate direttamente da Don Bosco vanno scomparendo, le nuove generazioni crescono con una conoscenza del Fondatore attinta a questa vulgata. Si vive una sorta di esaltazione, alimentata dalla venerazione del nuovo pontefice Pio XI per Don Bosco. Ma col moltiplicarsi delle opere aumenta il carico di lavoro e la tendenza dei salesiani all’attivismo.

Gli interventi di don Rinaldi rispecchiano questo clima,¹⁸ mentre invitano a mantenere il primato dello spirituale. Il libro di Eugenio Ceria, *Don Bosco con Dio*,¹⁹ è voluto da Rinaldi per orientare la compagine salesiana verso la cura della vita interiore e dell'ascesi. È necessario ricordare gli ammonimenti del Fondatore: 'Questo incremento meraviglioso e duraturo si otterrà solo con il lavoro e la temperanza. Sì, il lavoro e la temperanza faranno fiorire la Congregazione Salesiana!'

Senza però dimenticare il rinnovamento, pedagogico e istituzionale: 'La nostra Società deve sapere adattarsi, nello svolgimento della propria azione benefica, alle necessità dei tempi, alle consuetudini dei luoghi: deve essere progressivamente sempre nuova e moderna'.²⁰

Per questo è urgente *uno studio più serio* degli aspetti costitutivi dell'eredità donboschiana:

'Si fa sempre più manifesta la necessità di attenerci al programma tracciato dal Ven. Don Bosco e di attuarlo col medesimo spirito [...] Man mano che gli anni passano, aumenta per noi questo dovere, e perciò anche la necessità di ricondurci ad ogni istante, e con intimo desiderio, alle nostre chiare sorgenti, e di indagare e studiare ciò che fece e insegnò Don Bosco per attenerci scrupolosamente ai suoi esempi e insegnamenti'.²¹

Alberto Caviglia (1868-1943) viene incaricato di approntare l'edizione critica degli scritti di Don Bosco. Il primo volume, sulla *Storia sacra*, è pubblicato nel 1929.²²

Don Rinaldi pensa poi a consolidare i percorsi di formazione culturale dei salesiani. Nel 1922 trasferisce lo studentato centrale da Foglizzo a Torino-Crocetta, e mette le basi della futura Università. Nel 1929 si inizia a Torino la costruzione dell'Istituto Rebaudengo, opera destinata ad accogliere la Facoltà di Filosofia, l'Istituto di Pedagogia e il Magistero per la formazione superiore dei salesiani coadiutori.

1.4 Don Pietro Ricaldone (1932-1951)

Don Pietro Ricaldone, che assume il rettorato nel gennaio 1932, porterà a maturazione i progetti di Rinaldi, rimarcando ulteriormente il bisogno degli studi su Don Bosco. Ma il fervore suscitato dalla canonizzazione (12 aprile 1934) favorisce toni celebrativi, agiografici, spesso retorici. L'entusiasmo del mondo salesiano è giunto al vertice. La figura del santo viene avvolta da un'aura trionfalistica quasi mitica, che mette in ombra le reali circostanze storiche del suo farsi e oscura importanti tratti connotativi della sua mentalità e della sua visione educativa e religiosa.

La strenna per il 1935, *Fedeltà a Don Bosco Santo*, intende superare la celebratività per insistere sulla fedeltà, ma non sfugge alla tentazione retorica, con accento su autorità, ubbidienza, disciplina in funzione operativa e organizzativa. Anche le lettere circolari e gli appelli sul *Bollettino salesiano*, risentono di questo clima e rivelano una minore attenzione per la vita spirituale.

Comunque Ricaldone è stato determinante per l'innalzamento del livello culturale dei salesiani e per l'avvio di un approccio più scientifico a Don Bosco. Negli anni Trenta diversi giovani salesiani vengono preparati nelle università romane e in altre università europee. Il 3 maggio 1940, nonostante la guerra, viene inaugurato il Pontificio Ateneo Salesiano.²³

I primi frutti di tali istituzioni matureranno negli anni successivi alla guerra, quando Pietro Braido – appoggiato dal nuovo Rettor maggiore don Renato Ziggotti – pubblicherà il primo libro scientifico su *Il sistema preventivo di Don Bosco*.²⁴

2. L'avvio degli studi scientifici su Don Bosco

Don Ricaldone, nell'ambito del suo progetto culturale, appoggiò don Caviglia nell'edizione degli scritti di Don Bosco ed incaricò don Eugenio Ceria di rendere pubbliche le *Memorie dell'Oratorio*.²⁵ Queste scelte favoriscono l'avvio della ricerca storico-critica su Don Bosco. Ne presentiamo i passi e i personaggi principali.

2.1 Gli antesignani della ricerca storico critica su Don Bosco

Nel 1943 viene pubblicato lo studio di Alberto Caviglia sulla 'Vita' di Domenico Savio, ricco di intuizioni sulla 'pedagogia spirituale' salesiana.²⁶ I processi di beatificazione del Savio, si erano arenati. Caviglia allora si propone di fornire argomenti per una 'costruzione della storia spirituale del 'piccolo, anzi grande gigante dello spirito', mettendolo in stretta relazione col suo formatore:

'far vedere Don Bosco riflesso nel Savio, e in Savio Domenico, capolavoro dell'opera educativa di Don Bosco, la personificazione dello spirito di lui, e cioè della spiritualità salesiana. [...] Non Don Bosco fece il santo in Savio Domenico: ma questi si fece santo impersonando l'idea santificatrice che Don Bosco trasfuse in lui, e che forma la personalità di Don Bosco nella storia spirituale della Chiesa'.²⁷

L'opera è pervasa di entusiasmo, con amplificazioni e accumulo di erudizione. Tuttavia egli – grazie alla solida formazione universitaria – ci offre un esempio di fine critica letteraria e di seria contestualizzazione storica, con osservazioni intelligenti, quali non si erano mai trovate negli autori precedenti.

Nelle introduzioni critiche alle 'Vite' di Michele Magone e di Francesco Besucco,²⁸ pubblicate postume, A. Caviglia, meno preoccupato di dimostrare la grandezza spirituale del biografo e dei biografati, si concentra sulla spiritualità e sugli aspetti pedagogici. Ci lascia così un buon modello di interpretazione che aiuta a superare la lettura miracolistica, a vantaggio di un approccio contestualizzato e organico.

Il lavoro di don Caviglia viene lodato da Giovanni Battista Borino (1881-1966), storico specializzato su Gergorio VII. Nel 1938 egli aveva pubblicato sei conferenze su Don Bosco, introdotte da alcune osservazioni sulla pubblicistica salesiana, che ridimensionavano la 'sacralità' delle *Memorie biografiche*:

'Io non credo che Don Bosco sia già compiutamente raccontabile, come non è stato compiutamente raccontato. Cinquant'anni dalla sua morte sono ancora troppo breve spazio. Lo scrittore, con molta ignoranza di molte cose, non ha ancora una completa libertà. [...] Come in tante altre cose, è necessaria anche qui una conveniente distanza, che consenta un conveniente e libero punto di vista. [...]

La storia di Don Bosco si avrà, più tardi, molto più tardi, quando un fortunato scrittore potrà riunire queste tre fortune: una completa informazione; un perfetta libertà di dire [...]; e qualche senso dell'arte: l'arte di saper bene immaginare e di saper ben scrivere.

La biografia di Don Bosco è ancora ai due modi primordiali ed elementari: della raccolta di aneddoti [...], a scopo prevalentemente edificante, e della cucitura di memorie, per sua natura stracca. Non è ancora la biografia e la storia'.²⁹

Le osservazioni di Borino giungevano nel momento stesso in cui i vertici della Congregazione indicavano le *Memorie biografiche* come l'interpretazione ufficiale e documentata di Don Bosco. Per questo caddero nel vuoto.

Pochi altri tentarono in quegli anni un approccio 'scientifico'. Tra essi l'antropologo salesiano Pietro Scotti (1899-1982), autore di un'apprezzabile sistemazione della 'dottrina spirituale'³⁰ di Don Bosco, sulla scorta del modello offerto da Angelo Portaluppi.³¹ Egli rileva 'alcuni principali caratteri' della spiritualità di Don Bosco e li confronta con i tratti di altre ascetiche (salesiana, ignaziana, filippina, alfonsiana), concludendo che 'la prassi e la dottrina spirituale di Don Bosco si ricollega alla scuola spirituale italiana del Rinascimento'.³² È utile riportare le caratteristiche rilevate da P. Scotti:

- 1) Pietà semplice, spontanea, collettiva nelle sue forme esterne, liberissima negli atteggiamenti interni; pietà sacramentale, contornata dal frequente richiamo delle massime eterne, specie con frequenti brevi esercizi spirituali; pietà che dà il massimo sviluppo all'orazione vitale, ossia all'unione con Dio.
- 2) Spirito di lavoro, inteso come attuazione della volontà di Dio, come elemento di mortificazione intima potentissimo, come espressione di zelo apostolico fino all'immolazione;
- 3) Temperanza, intesa come virtù dominatrice di tutti gli appetiti, in senso completo, tale cioè da armonizzare il corpo e lo spirito dell'uomo, specie dell'esercizio della purezza, della mortificazione e della umiltà.
- 4) Carità benigna, paradossalmente paziente, perfettamente intonato agli esempi e insegnamenti di San Francesco di Sales; fatta di mansuetudine, di dolcezza, soprattutto intonata a saggia familiarità; ma non degenerante in sentimentalismo;

- 5) Valorizzazione della scienza come prezioso strumento di apostolato, il quale è appunto istruzione degli ignoranti più che confutazione di errori e sdegnosa confusione di avversari;
- 6) Formazione spirituale all'apostolato attraverso la diretta lettura del gran libro della vita pratica, sotto la scorta della direzione e della tradizione, rappresentata dall'obbedienza'.³³

Il libro di Pietro Scotti appare molto lontano dalla pubblicistica salesiana del tempo. Forse per questo non ebbe successo. Bisognerà aspettare un altro ventennio per cogliere i segni di una radicale innovazione dell'approccio interpretativo a Don Bosco.

2.2 Le prime ricerche critiche e il loro impatto

Si è accennato al volume di Pietro Braido, che è 'l'apice di tutto un ciclo di studi, volti, più che all'analisi del divenire delle iniziative e delle intuizioni di Don Bosco, all'esame della loro articolazione logica e alla definizione della loro validità pedagogica'.³⁴ La riflessione pedagogica salesiana ha una lunga storia.³⁵ Risale a Giulio Barberis (1847-1927) e Francesco Cerruti (1844-1917), collaboratori di Don Bosco, allievi nell'università di Torino del pedagogo Giovanni Reyneri. Essi avevano pubblicato le loro 'elaborazioni sistematiche',³⁶ non del tutto riuscite,³⁷ seguiti più tardi da don Bartolomeo Fascie (1861-1937), che reagiva alla dilagante lettura soprannaturalistica e celebrativa. Don Bosco, affermava, non è un 'teorico della pedagogia', ma un educatore pratico, e come tale va studiato.³⁸

Altri salesiani pubblicarono sull'argomento. Ricordiamo, in particolare, il *Manuel pédagogique selon le pensée du Vén. Don Bosco* di Francesco Scaloni (1861-1926), che fu ispettore del Belgio;³⁹ l'opera di Augustin Auffray (1881-1955) *Une méthode d'éducation*,⁴⁰ e il lavoro di don Vincenzo Cimatti (1879-1965) su *Don Bosco educatore*, che tenta un approccio in sintonia con la scuola positivista.⁴¹

La fondazione dell'Istituto di Pedagogia, aggregato alla facoltà di Filosofia, aveva aperto la strada a studi più sistematici. Il primo direttore, Carlos Leôncio da Silva (1887-1969) a partire dal 1939 teneva un apprezzato corso sul sistema educativo di Don Bosco.⁴² Negli anni precedenti aveva compilato un manuale teorico-pratico di pedagogia,⁴³ considerato 'la prima opera di carattere sistematico che appare nel campo pedagogico'.⁴⁴ A lui successe Pietro Braido.

Il lavoro svolto nell'Istituto di Pedagogia ha notevoli riverberi positivi sulla riflessione pedagogica e la ricerca educativa in Italia. Invece più lento appare l'influsso sulla pratica educativa nelle opere salesiane. Negli internati e nelle scuole per esterni si continuano ritmi e metodi tradizionali. Anche negli oratori, che nel clima del dopoguerra vivono una stagione fortunata, non si notano particolari innovazioni metodologiche e pastorali, ad eccezione dell'introduzione del cinematografo e di sport moderni.⁴⁵

Soltanto negli anni '60 la base salesiana prenderà coscienza della necessità di ripensare la prassi educativa, a partire da una rivisitazione della figura di Don Bosco e da una pedagogia rinnovata.

Nell'ambito della riflessione storico-spirituale su Don Bosco, manca un gruppo di ricercatori affiatato come quello dell'Istituto di Pedagogia. Così gli studi tardano ad avviarsi, nonostante i contributi offerti negli anni '30 da Caviglia e Scotti. Negli ambienti di formazione salesiana tra anni '40 e '50 cresceva l'insofferenza di fronte al tradizionale approccio agiografico e aneddotico, debole dal punto di vista storiografico e culturale.

La situazione incominciò a sbloccarsi all'inizio degli anni '50, grazie a Eugenio Valentini (1905-1992), professore della Facoltà di Teologia. Egli non ha prodotto opere importanti, ma ha il merito di aver orientato gli allievi alla scelta di tesi 'salesiane'. Un suo saggio, composto insieme ad un allievo, segna l'avvio dell'indagine storico-critica sulla vita di Don Bosco.⁴⁶

2.3 Il contributo di Pietro Stella all'interpretazione di Don Bosco

Il giovane Pietro Stella (1930-2007) è indirizzato alla ricerca in occasione della tesi di baccellierato. Don Valentini gli propone di studiare il rapporto tra Don Bosco e Francesco di Sales. Egli passa in rassegna le principali opere di Don Bosco e le *Memorie biografiche*, alla ricerca di riferimenti a Francesco di Sales e di dipendenze letterarie, ma scopre ben poco.⁴⁷ Così è spinto a indagare i motivi del richiamo al vescovo savoiano nel vissuto di Don Bosco e nella prassi dell'Oratorio. Giunge alla conclusione che il riferimento c'è, ed è costante, ma non va cercato in rimandi espliciti alla 'dottrina spirituale', quanto nello stile di vita e in una mentalità che si richiama ad un modello di riferimento: che è l'immagine del Salesio veicolata dalla vulgata agiografica, connotata da una forte tensione pastorale, da uno stile affettuoso nelle relazioni umane e da una metodologia pedagogica specifica.

La tesi, discussa il 21 giugno 1954,⁴⁸ risulta molto modesta. L'impianto teorico di riferimento è tomista, mutuato da autori usati nel corso teologia spirituale tenuto da Pietro Brocardo (Adolphe Tanqueray e Joseph de Guibert⁴⁹). Ma il lavoro è fecondo di conseguenze per le scelte future di Pietro Stella. Gli permette di sperimentare, seppure in modo germinale, alcune linee metodologiche. Scorrendo gli scaffali delle biblioteche, scopre la vastità della pubblicistica religiosa popolare. In particolare identifica libri di pietà per ragazzi, pubblicati tra '700 e primo '800, noti a Don Bosco (come *l'Instruction de la jeunesse*, di Charles Gobinet, tradotto a Torino nel 1831). Così nasce l'idea di allargare il quadro della ricerca.

Al termine del biennio di licenza (1956), nel clima di fervore mariano che caratterizzava gli ultimi anni del pontificato di Pio XII, Pietro Stella è orientato ad una tesi su un'opera minore di Don Bosco, *La corona dei sette dolori di Maria* (1845). La finalità è duplice: mettere in luce i tratti di pietà mariana emergenti, collocandoli nel contesto della pietà ottocentesca; scovare le fonti letterarie usate da Don Bosco.⁵⁰

Anche in questo caso, non sono ancora i risultati scientifici e dottrinali a imporsi. Affiora progressivamente un metodo di ricerca, che valorizza la pubblicistica religiosa, alla ricerca di influssi e di stimoli utili a ricostruire la sensibilità di Don Bosco, la sua percezione della realtà spirituale, insieme ai gusti e agli aneliti interiori del tempo e dell'ambiente nel quale egli vive.

Attraverso questo mezzo, il giovane ricercatore scopre gli indirizzi pratici della religiosità cattolica, gli stili di vita e le scelte operative da essa indotte nel vissuto quotidiano del clero, del popolo, ma anche dei ceti medi e alti. Stella si mette su quel terreno che più tardi lo porterà a documentare come anche di quest'*humus* devoto di sapore arcaico e di questa religiosità romantica si sia nutrita la generazione che darà vita al cattolicesimo operativo e 'sociale' del secondo Ottocento.

Il terzo passo di Pietro Stella è il lavoro di dottorato (1957). Inizialmente egli intende fare l'edizione critica de *Il giovane provveduto* di Don Bosco, sull'esempio di Alberto Caviglia. Ma poi va oltre, inserendo, insieme all'accurato confronto filologico del testo con le sue fonti, anche paragrafi sull'ambiente politico-religioso e concludendo con una prima ipotesi interpretativa: tra liberali e intransigenti, Don Bosco si colloca in una linea mediana e indipendente; è legato alla tradizione ma aperto alle nuove sensibilità.⁵¹ Corona il lavoro un capitolo, dal titolo *Orizzonti di spiritualità giovanile nel 'Giovane provveduto'*, che è il primo tentativo di bilancio organico della pedagogia religiosa di Don Bosco.⁵²

Questo lavoro ha portato P. Stella ad allargare le ricerche alle biblioteche parrocchiali. In questo modo fa altre scoperte, verificando la quantità e la tipicità della letteratura edificante e devota, le dipendenze e gli influssi tra autori, le migrazioni di tematiche e di testi, le variazioni d'accento e di sfumature. Don Bosco incomincia ad apparirgli non più come un fenomeno religioso a sé. Egli è piuttosto espressione di un variegato mondo cattolico emerso dalla Restaurazione e temprato dai conflitti politici e sociali del secondo Ottocento, che con le sue idealità, le iniziative educative e pastorali avrà molta importanza storica per l'evoluzione sociale e religiosa successiva, con significativi riverberi fuori dai ristretti confini nazionali.

Don Bosco è radicato nel suo contesto, permeato di religiosità e di spiritualità tradizionali, animato da una tensione pastorale ardente (attinta alla scuola del Convitto). Ma è anche attento alle sensibilità emergenti nelle giovani generazioni e aperto alle obiezioni degli avversari. Si orienta dunque, pragmaticamente, a fare sintesi di antico e di nuovo, in una visione umanistica che non separa il polo religioso da quello temporale, la contemplazione dall'azione, l'inserimento cordiale nella storia e la tensione escatologica.

Elabora quindi – in maniera esperienziale, non teoreticamente – un modello di pedagogia e di spiritualità che tiene conto della psicologia del ragazzo, dei bisogni affettivi e di senso dei ceti giovanili del suo tempo, molto sensibili agli ideali e protesi all'affrancamento sociale, culturale e spirituale. In questa prospettiva, né l'agiografia, né la storiografia laica o ecclesiastica risultano soddisfacenti per illustrarne la complessità e la ricchezza.

Nella tesi sul *Giovane provveduto* queste intuizioni emergono in fase solo germinale.⁵³ Verranno maturate negli anni successivi, grazie alle ricerche sull'ambiente teologico e spirituale europeo del '700 e dell'800, in particolare sul giansenismo (settore in cui Pietro Stella emergerà come uno dei più qualificati studiosi),⁵⁴ alle molte letture e alla ricerche nell'archivio centrale salesiano (di cui è direttore per quattro anni). Nel 1964, trasferito a Roma nella nuova sede dell'Ateneo Salesiano, gli vengono affidati corsi monografici e seminari che gli permettono di portare a compimento uno studio ad ampio campo su Don Bosco.

Tra 1968 e 1969 escono i primi due volumi della triade *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica*,⁵⁵ che evolvono il progetto di ricerca ad un livello di consapevolezza storica più raffinato, sia in riferimento alle domande interne alla Congregazione salesiana, sia in dialogo con la storiografia laica interessata al fatto religioso. La spiritualità viene inserita nella 'religiosità', soprattutto piemontese, dell'epoca, in una visione storica globale, allargata alla sensibilità culturale generale.

Stella ci mostra che è stato il vissuto che ha portato Don Bosco, ispirato da ideali e finalità religiose, a fare scelte ben definite. Mette in evidenza un Don Bosco dinamico, in movimento, che – animato da ideali religiosi – costruisce la sua opera rispondendo creativamente alle sollecitazioni e ai problemi emergenti. Emerge la figura di un educatore-pastore dotato di grande capacità captativa e comunicativa, determinato, ma disposto anche a mettere da parte interessanti intuizioni perché non attuabili nel momento. Quindi, emerge non solo Don Bosco nella 'religiosità cattolica', ma nella sua storicità.

A questo punto è indispensabile ricordare, oltre a vari saggi particolari, un importante volume di P. Stella mirato a mostrare le dinamiche di mentalità e di idealità che mossero le scelte di Don Bosco nelle complesse vicende del suo tempo e a spiegare il successo delle sue iniziative: *Don Bosco nella storia economica e sociale*.⁵⁶

Le opere di Stella segnano una svolta decisiva nella comprensione di Don Bosco, proprio in anni in cui si era impegnati nel rinnovamento voluto dal Concilio. Molti non ne capirono la portata. Ma la sua lezione, recepita da uomini intelligenti, come, Joseph Aubry, ad esempio, si riversò positivamente nel processo di revisione delle Costituzioni e delle opere salesiane, nel ripensamento della pastorale giovanile e dell'idea stessa di Famiglia salesiana.

Altri studiosi hanno dato importanti apporti all'interpretazione di Don Bosco. Tra essi Francis Desramaut, che ha studiato il modo di lavorare di don Lemoyne nella composizione delle *Memorie biografiche*,⁵⁷ ed ha tentato una sistemazione della spiritualità salesiana.⁵⁸

Pietro Braidò è passato dall'interesse pedagogico ad uno sguardo più comprensivo: ha fondato l'Istituto Storico Salesiano, ha incrementato l'edizione critica delle fonti e gli studi su tematiche storiche particolari. Grazie alle sue iniziative e a quelle di Francesco Motto, si è

creata una sensibilità per la ricerca nella base salesiana (penso all'Associazione dei cultori di storia salesiana).

Altri studiosi come Jacques Schepens (per citarne uno solo), hanno contribuito con edizioni critiche e ricerche tematiche. Ma tutti sono debitori al magistero storiografico di Pietro Stella.

Bisogna anche dire che Pietro Stella non fu compreso da tutti. Qualcuno lo ritenne responsabile di un pericoloso processo di demitizzazione di Don Bosco, con influssi negativi sull'opera salesiana. Al contrario, io penso che il suo lavoro sia stato determinante per mettere in risalto il Don Bosco della storia e la sua vera grandezza, spogliandolo di inutili leggende e mostrandone le dinamiche più profonde ed efficaci. Inoltre ci ha offerto gli strumenti metodologici per continuare la ricerca a vantaggio del ringiovanimento della missione, della metodologia formativa e dell'identità salesiana.⁵⁹

In sintesi mi pare interessante segnalare quattro importanti acquisizioni dovute ai suoi studi:

- 1° Essi mostrano che la letteratura tradizionale su Don Bosco, nonostante il tono laudativo, costituisce un documento storico importante, perché esprime la percezione di lui che ebbero i contemporanei e il clima ottimistico nel quale si muovevano i cattolici tra Ottocento e primo Novecento.
- 2° Mettono in luce il Santo come 'un grande captatore di iniziative, straordinario organizzatore e dilatatore di opere, con una tenacia le cui radici affondavano in una fede dalle estreme profondità non facilmente raggiungibili'.⁶⁰
- 3° Dimostrano che il contesto religioso e sociale nel quale egli è vissuto ha costituito 'l'alimento, la forza e ragione anche della sua operosità dalle proporzioni sempre più vaste, rese spesso possibili dall'assidua sintonia con le forze vive del tempo'.⁶¹
- 4° Infine, provano concretamente come si possa ormai intraprendere con serenità 'una revisione dei documenti e del loro valore [...], consapevoli anche della sicurezza che tale operazione può dare all'agire di quanti [oggi] vogliono ispirarsi a Don Bosco'.⁶²

Dipende da noi far tesoro del suo insegnamento in questo tempo, in cui sentiamo, insieme alla consapevolezza dell'urgenza dell'educazione, il crescente fascino della figura di Don Bosco e il bisogno di recuperarne la fecondità carismatica e metodologica.

Voetnoten

- 1 *Memorie biografiche di san Giovanni Bosco*, Torino, Società Editrice Internazionale 1937, vol. XVIII, 612-613.
- 2 Het programma is aangekondigd in zijn eerste omzendbrief naar de salesianen, 19 maart 1888: 'Wij mogen echt van geluk spreken dat wij zonen zijn van een dergelijke vader. Het moet dan ook onze eerste bekommernis zijn de werken die door hem gesticht werden in stand te houden en ze op de gepaste tijd steeds verder uit te bouwen; trouw de richtlijnen en de methode die hij beoefende te volgen; in onze manier van spreken en handelen moeten wij proberen dat model na te volgen dat de Heer in zijn goedheid ons ter beschikking heeft gesteld. Dat, beste medebroeders, zal het programma zijn dat ik bij het uitvoeren van mijn opdracht zal volgen. Ik verlang dat het tevens de doelstelling en de bekommernis zal zijn van elke salesiaan', *Lettere circolari di don Michele Rua*, 18-19.
- 3 *Lettere circolari di don Michele Rua*, p. 5 (brief aan de salesiaanse directeurs, 8 februari 1888, met richtlijnen voor de gebeden en de missen die voor de overleden stichter moeten opgedragen worden).
- 4 Don Rua bepaalt die 'geest' als volgt: 'In elke congregatie is er een geheel van ideeën en bewogenheid, een manier van denken en doen, dat de specifieke geest van elke congregatie bepaalt, nl. de constituties' (omzendbrief van 1 december 1909, over *Het onderhouden van de constituties en reglementen*, in *Lettere circolari di don Michele Rua*, 410).
- 5 Omzendbrief van 24 augustus 1894: Over de heiliging van onze ziel en van de zielen die aan ons zijn toevertrouwd, in *Lettere circolari di don Michele Rua*, 109.
- 6 Die indruk wordt ook bevestigd door het bondige overzicht van don E. CERIA, *Annali della Società Salesiana. IV: Il rettorato di don Paolo Albera 1910-1922*, SEI, Torino 1951, 460-462.
- 7 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 34.
- 8 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 32.
- 9 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 36-37.
- 10 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 37-38.
- 11 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 55.
- 12 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 329-350.
- 13 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 388-433.
- 14 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 439-499.
- 15 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 334-335.
- 16 *Lettere circolari di D. Paolo Albera*, 335.
- 17 G.B. Lemoyne, *Vita del venerabile servo di Dio Giovanni Bosco fondatore della Pia Società Salesiana, dell'Istituto delle Figlie di Maria Ausiliatrice e dei Cooperatori Salesiani*, Torino, Libreria Editrice Società Internazionale 'Buona stampa', 1911, 2 voll. Don Rinaldi zorgde voor de herdrukken (1922, 1929, 1932) en verschillende vertalingen.
- 18 'Bij het luisteren naar het woord van Don Bosco en dat van zijn eerste geliefde zonen voelen wij ons meer salesiaan, dichter bij Don Bosco. [...] voor onze ogen herleeft het primitieve oratorio, waar onder de liefdevolle blik van de goede vader, de eerste exemplaren van de waarachtige salesiaan werden geboetseerd en onze moderne, kleine en grote, heiligen werden gevormd ! In die zin voelen wij de nood aan over teksten voor de meditatie, voor de geestelijke en recreatieve lectuur te kunnen beschikken die op ons betrekking hebben, die eigen zijn aan onze familie, want alleen op die manier voelen wij ons ware salesianen niet alleen met de naam maar ook met de daad', Omzendbrief van 24 januari 1924, in *Atti del Capitolo Superiore della Pia Società Salesiana* 5 (1924) 176.
- 19 E. Ceria, *Don Bosco con Dio*, Torino, Società Editrice Internazionale, 1929.
- 20 *Atti del Capitolo Superiore* 5 (1924) 187.
- 21 *Bollettino salesiano* 48 (1923) 1.
- 22 In zijn uitgave van de werken van Don Bosco publiceert Alberto Caviglia eerst de geschriften van historische aard: *Opere e scritti editi e inediti di 'Don Bosco' nuovamente pubblicati e riveduti secondo le edizioni originali e manoscritti superstiti*, a cura della Pia Società Salesiana, Vol. 1/1: *Storia Sacra*; Vol. 1/2: *Storia ecclesiastica* (Torino, SEI 1929); Vol. 2/1: *Le Vite dei Papi. Serie 1: Da san Pietro a San Zeffirino*; Vol. 2/2: *Le Vite dei papi. Serie 2: Da san Callisto alla pace della Chiesa* (Torino, SEI 1932); Vol. 3: *La Storia d'Italia. Discorso introduttivo di Alberto Caviglia* (Torino, SEI 1935). - Al op het einde van 1914 had de hoofdraad dat initiatief beslist. Door de oorlog en de dood van don Cerruti (die voor

- de coördinatie moest instaan) liep de uitgave echter vertraging op: cfr. P. Braido, *L'ISS realtà nuova radicata in una tradizione*, in 'Ricerche Storiche Salesiane' 1 (1982) 31.
- 23 De Statuten, opgesteld volgens de richtlijnen van de Apostolische Constitutie *Deus scientiarum Dominus*, werden op 12 juni 1940 goedgekeurd.
  - 24 P. Braido, *Il sistema preventivo di Don Bosco*, Torino, PAS 1955, 461 p. (seconda edizione accresciuta: Zürich, PAS-Verlag 1964). Braido verzorgde ook een uitgebreider uitgave die voor het publiek bestemd was (*Il sistema educativo di Don Bosco*, Torino, SEI 1955, 176 p.) en een andere die voor de normaalscholen bestemd was (*Don Bosco*, Brescia, La Scuola, 1957, 159 p.).
  - 25 G. Bosco, *Memorie dell'Oratorio di S. Francesco di Sales dal 1815 al 1855*, Torino, SEI, 1946.
  - 26 A. Caviglia, *Savio Domenico e Don Bosco. Studio*, in *Opere e scritti editi e inediti di 'Don Bosco'*, vol. IV, Torino, Società Editrice Internazionale, 1943, 1-609.
  - 27 *Ivi*, 589-590.
  - 28 A. Caviglia, *Il 'Magone Michele' una classica esperienza educativa*, in 'Salesianum' 11 (1949) 5...; *Id.*, *Un documento inesplorato. La 'Vita di Besucco Francesco' scritta da Don Bosco e il suo contenuto spirituale*, in 'Salesianum' 10 (1948) 257-287, 641- 672; 11 (1949) 122-145, 288- 319.
  - 29 G. Borino, *Don Bosco. Sei scritti e un modo di vederlo*, Torino, Società Editrice Internazionale, 1938, 13-15.
  - 30 P. Scotti, *La dottrina spirituale di Don Bosco*, Torino, Società Editrice Internazionale, 1939, 260 p.
  - 31 Angelo Portaluppi, onderwees de cursus ascetische en mystieke theologie in de theologische faculteit van Milaan. Hij publiceerde ook een boek over *Dottrine spirituali attraverso la storia della religiosità cristiana* (Brescia, Morcelliana, 1929). Het jaar daarop publiceerde hij een boek waarin hij, in dezelfde optiek, de studie van Don Bosco aanpakte: *La spiritualità del Beato Don Bosco*, in 'Scuola Cattolica' 58 (1930) 1.
  - 32 Scotti, *La dottrina spirituale di Don Bosco*, 76.
  - 33 Scotti, *La dottrina spirituale di Don Bosco*, 74-75.
  - 34 P. Stella, *Bilancio delle forme di conoscenza e degli studi su Don Bosco*, in M. Midali (cur.), *Don Bosco nella storia. Atti del 1° Congresso Internazionale di Studi su Don Bosco* (Università Pontificia Salesiana – Roma, 16-20 gennaio 1989), Roma, LAS, 1989, 23.
  - 35 Cf. J.M. Prellezo, *Studio e riflessione pedagogica nella Congregazione salesiana 1874-1941. Note per la storia*, in 'Ricerche Storiche Salesiane' 7 (1988) 35-88.
  - 36 F. Cerruti, *Le idee di D. Bosco sull'educazione e sull'insegnamento e la missione attuale della scuola. Lettere due*, S. Benigno Canavese, Tipografia e Libreria Salesiana, 1886; *Id.*, *Una trilogia pedagogica ossia Quintiliano, Vittorino da Feltre e Don Bosco*, Roma, Scuola Tip. Salesiana, 1908; *Id.*, *Un ricordino educativo-didattico*, Torino, SAID, 1910; G. Barberis, *Appunti di pedagogia sacra esposti agli ascritti della Pie Società di S. Francesco di Sales*, Torino, Litografia Salesiana, 1903.
  - 37 Cf. J.M. Prellezo, *Il sistema preventivo riletto dai primi salesiani*, in 'Orientamenti pedagogici' 36 (1989) 40-61.
  - 38 B. Fascie, *Del metodo educativo di Don Bosco. Fonti e commenti*, Torino, Società Editrice Internazionale, 1927; het boek kende een opmerkelijk succes; er waren verschillende herdrukken, waarvan de laatste in 1961.
  - 39 F. Scaloni, *Le jeune éducateur chrétien. Manuel pédagogique selon le pensée du Vén. Don Bosco*, Liège, Société Industrielle d'Arts et Métiers, 1917.
  - 40 A. Auffray, *Une méthode d'éducation*, Paris, Procure des Oeuvres et Missions du Venerable Don Bosco, 1924.
  - 41 V. Cimatti, *Don Bosco educatore. Contributo alla storia del pensiero e delle istituzioni pedagogiche*, Torino, Società Editrice Internazionale, 1927. Voor dit werk van don Cimatti cfr. G. Fedrigotti, *Il sistema preventivo di Don Bosco nell'interpretazione di Vincenzo Cimatti (1879-1965)*, Roma, LAS, 2003. Don Cimatti al een excellent handboek van pedagogie voor het gebruik in de normaalscholen gepubliceerd: *Lezioni di pedagogia ad uso delle scuole normali secondo i programmi governativi*, Torino, Libreria Editrice Internazionale, 1911, 3 vol.
  - 42 Wij beschikken nog over twee van zijn cursussen: C.L. da Silva, *Il sistema pedagogico di Don Bosco. Appunti ad uso degli alunni del Seminario di Pedagogia*, anno accademico 1939-1940, Torino, Litogr. E. Gili, 1939.
  - 43 C.L. da Silva, *Lezioni di Pedagogia*, Torino, Litografia Gili [1939]; l'edizione originale è in portoghese e risale al 1937.
  - 44 Dit oordeel is afkomstig van de Italiaanse professor in pedagogie Marco Agosti en wordt aangehaald door J.M. Prellezo, *Studio e riflessione pedagogica nella Congregazione salesiana*, 76.

- 45 Voor de vormingsmodellen en de algemene gang van de Italiaanse oratorio's in de periode na de oorlog kan men verwijzen naar het interessante werk van A. Murari, *Un anno di vita oratoriana*, Colle Don Bosco (AT), Editrice La dottrina Cristiana, 1948.
- 46 J. Klein - E. Valentini, *Una rettificazione cronologica delle 'Memorie di San Giovanni Bosco'*, in *Salesianum* 17 (1955) 581-610.
- 47 Hij stelt bv. vast dat korte beschouwing over het paradijs in het kerkboek *Il giovane provveduto* (1847), met heel wat aanpassingen, overgenomen is uit de *Introduzione alla vita devota*; in het didascalisch apologetische boekje: *Il Cattolico istruito* (1853). Hij vindt ook enkele bladzijden die overgenomen zijn uit de *Controversie*; in de *Regole della Società Salesiana* stelt hij vast dat het gedeelte dat op het maandelijks rendiconto met overste betrekking heeft zeer veel gelijkenis vertoont met een analogo hoofdstuk in de *Costituzioni* van de zusters van de Visitatie.
- 48 Een getypte tekst is bewaard in het archief van de UPS Roma: P. Stella, *San Francesco di Sales e Don Bosco. L'influsso del Salesio su D. Bosco, quale risulta dall'esame dell'ambiente e dal confronto degli scritti*. Esercitazione presentata al ch.mo prof. sac. D. Eugenio Valentini, Torino, Pontificio Ateneo Salesiano 1954, p. 110. Indice del lavoro: 1.1. Orientamento introduttivo (pp. 1-12); 1.2. L'ambiente piemontese e san Francesco di Sales (pp. 13-30); 1.3. Primi incontri (pp. 30-44); 1.4. L'ossessione della dolcezza (pp. 45-59); 2.1 Le 'Controversie' di s. Francesco di Sales negli scritti di D. Bosco (pp. 60-73); 2.2. Le 'Costituzioni della Visitazione' e la 'Filotea' negli scritti e nelle parole di D. Bosco (pp. 74-86); 2.3. Dipendenza mediata (pp. 87-110).
- 49 A. Tanquerey, *Précis de Théologie ascétique et Mystique*, 5e édition, Paris, Desclée 1924; P. Stella gebruikte de achtste Italiaanse uitgave van 1948: J. de Guibert, *Theologia spiritualis ascetica et mystica. Quaestiones selectae in praelectionum usum*, Romae, Apud Aedes Universitatis Gregorianae 41952 (1 ed. 1937); cfr. *Leçons de théologie spirituelle*, Toulouse, Éditions de la Revue d'ascétique et de mystique - Apostolat de la Prière 1943.
- 50 De scriptie bevindt zich in het archief van de UPS Roma: P. Stella, *La corona dei sette dolori di Maria e la divozione di D. Bosco all'Addolorata* (25 gennaio 1956). Indice del lavoro: 1. La divozione di Don Bosco all'Addolorata nel quadro della devozione integrale a Maria SS. (pp. 1-5); 2. La 'Corona dei sette dolori' (pp. 5-13); 3. 'Esercizij' e 'Corona' in sinossi (pp. 14-28); 4. Divozione di Don Bosco all'Addolorata (pp. 28-41); 5. La dottrina della compassione di Maria nel pensiero di Don Bosco (pp. 42-49); 6. Valore della 'Corona dei sette dolori' (p. 49-50); 7. Valore della divozione dell'Addolorata (pp. 50-52). - Door dat onderzoek kon Stella de rechtstreekse bron van het werkje van Don Bosco vinden: *Esercizij devoti a Maria Vergine Addolorata e ad alcuni santi e beati dell'Ordine de' suoi Servi*, Saluzzo, Tip. Lobetti-Bodoni 1844.
- 51 De thesis was al klaar in december 1956 maar (om bepaalde academische redenen) volgt de verdediging eerst in mei 1957. De originele scriptie is bewaard in het archief van de UPS Roma: P. Stella, *Introduzione al 'Giovane provveduto'*. Dissertazione di laurea presentata al prof. Eugenio Valentini, Torino, Pontificio Ateneo Salesiano, 8 dicembre 1956, p. 268. Indice: Cap. 1. Il *Giovane provveduto* e le correnti devozionali del primo Ottocento piemontese (pp. 2-51); Cap. 2. Il *Giovane provveduto* e la letteratura ascetica per la gioventù (pp. 52-82); Cap. 3. Le fonti del *Giovane provveduto* (pp. 83-155); Cap. 4. Edizioni ed evoluzioni del *Giovane provveduto* (pp. 156-185); Cap. 5. Orizzonti di spiritualità giovanile nel *Giovane provveduto* (pp. 186-250); Conclusione (pp. 250-252); Bibliografica (pp. 253-267).
- 52 Het schema van dat hoofdstuk beantwoordt aan het schema van het trefwoord: 'sant'Alfonso de' Liguori', in *Dictionnaire de spiritualité* (vol. I, Paris, Desclée 1936, coll. 357-389). het is wel meer gearticuleerd, om de eigenheid van jongerenspiritualiteit van Don Bosco te respecteren : 1. La santità giovanile proposta nel *Giovane provveduto*; 2. I fondamenti; 3. Le virtù necessarie; 4. I mezzi; 5: [Il problema della] Scelta dello stato; 6. Spirito di 'famiglia' nel *Giovane provveduto*.
- 53 Een uittreksel van de thesis wordt eerst drie jaar later gepubliceerd: P. Stella, *Valori spirituali nel 'Giovane provveduto' di san Giovanni Bosco*, Roma, Scuola grafica Borgo Ragazzi di Don Bosco, 1960, 131.
- 54 Naast de vele bijdragen (beginnend met het artikel: *Giurisdizionalismo e giansenismo all'università di Torino nel secolo XVIII*, Torino, SEI, 1958, 112 p. dat de aandacht van de onderzoekers wekte) verwijzen wij naar zijn monumentaal werk dat 50 jaar onderzoek bekroont:: *Il giansenismo in Italia*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2006-2007, 3 vol.
- 55 P. Stella, *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica*. Vol. I: *Vita e opere*, Zürich, PAS-Verlag, 1968, 301 p. (2a ed. Roma, LAS, 1979); Vol. II: *Mentalità religiosa e spiritualità*, Zürich, PAS-Verlag, 1969,

- 585 p. (2a ed. Roma, LAS, 1981). De trilogie werd eerst twintig jaar later voltooid: Vol. III: *La canonizzazione (1888-1934)*, Roma, Las, 1988.
- 56 P. Stella, *Don Bosco nella storia economica e sociale (1815-1870)*, Roma, Las, 1981.
- 57 F. Desramaut, *Les Memoires I de Giovanni Battista Lemoyne. Etude d'un ouvrage fondamental sur la jeunesse de saint Jean Bosco*, Lyon, Maison d'etudes Saint Jean Bosco, 1962.
- 58 F. Desramaut, *Don Bosco et la vie spirituelle*, Paris, Beauchesne, 1967; Id., *Le cent mots-clefs de la spiritualité salésienne*, Paris, Don Bosco 2001.
- 59 In dit verband kan het interessant zijn enkele van zijn tussenkomsten rond met de methodologie opnieuw in de hand te nemen: P. Stella, *Fare storia salesiana oggi*, in 'Ricerche storiche salesiane' 1 (1982) 41-53; Id., *Le ricerche su Don Bosco nel venticinquennio 1960-1985: bilancio, problemi e prospettive*, in P. Braidò (ed.), *Don Bosco nella Chiesa a servizio dell'umanità*, Roma, Las, 1987, 373-396; Id., *Bilancio delle forme di conoscenza e degli studi su Don Bosco*, in *Don Bosco nella storia. Atti del 1° congresso internazionale di studi su Don Bosco*, Roma, 16-20 gennaio 1989, a cura di M. Midali, Roma, Las, 1989, 21-36; Id., *Fare storia salesiana oggi*, in 'Ricerche storiche salesiane' 12 (1993) 391-400; Id., *Apologia della storia. Piccola guida critica alle 'Memorie biografiche' di Don Bosco*, fotocop., Roma 1990, 68 p.
- 60 STELLA, *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica*. Vol. I: *Vita e opere*, p. 17.
- 61 *Ibidem*.
- 62 *Ibidem*.